

ФЕНОМЕН АВТОРИТАРНОСТІ НА КОНТИНІУМІ МІЖ ПРАВОЮ ТА ЛІВОЮ ІДЕОЛОГІЯМИ

THE PHENOMENON OF AUTHORITARIANISM ON THE RIGHT-LEFT IDEOLOGICAL CONTINUUM

Попри те, що вивчення авторитарності було викликане суспільними процесами, які тісно пов'язані з правим екстремізмом, цей концепт розвивали як універсальний інструмент для опису характеристики особистості, що не обмежується конкретною політичною ідеологією, ба навіть політичною сферою. Втім емпіричні методики вимірювання авторитарності спиралися саме на політичні установки, тобто на ставлення респондентів до ідеологічно забарвлених політичних тверджень переважно праворадикального спрямування. У статті проведено критичний історичний та методологічний аналіз традиції емпіричного вимірювання авторитарності, започаткованої F-шкалою Адорно, зокрема шкали правої авторитарності Алтемайєра. Автори стверджують, що традиція F-шкали заточена вимірювати схильність до праворадикальних поглядів, а не авторитарність як таку. Для подолання цієї проблеми пропонується перейти від політично забарвлених запитань макросоціальної спрямованості до більш нейтрального підходу, зосередженого на життєсвіті індивіда, використовуючи альтернативні методики, такі як шкала Естеррайха. Емпіричні результати опитувань в Україні підтверджують обмеженість шкал із F-традиції та вказують на потребу в нових інструментах, що виходять за рамки політичних контекстів.

Ключові слова: авторитарність, ліва авторитарність, права авторитарність, політичні установки, вимірювання авто-

ритарності, шкала RWA, F-шкала, шкала Естеррайха.

Although the study of authoritarianism was initially driven by societal processes closely linked to right-wing extremism, the concept has evolved as a universal tool to describe a personality trait that transcends specific political ideologies and even the political sphere. However, empirical measurements of authoritarianism have predominantly relied on political attitudes, reflecting respondents' views on ideologically charged, right-wing statements. This article conducts a critical historical and methodological analysis of the tradition of empirical measurement of authoritarianism, initiated by Adorno's F-scale, particularly focusing on Altemeyer's Right-Wing Authoritarianism scale. The authors argue that the F-scale tradition is geared towards measuring a tendency for right-wing views rather than authoritarianism per se. To address this issue, the article proposes a shift from politically charged, macro-social items in questionnaires to a more neutral approach centered on the individual's life-world, utilizing alternative methods such as Oesterreich's scale. Empirical findings from surveys in Ukraine confirm the limitations of F-tradition scales and highlight the need for new tools that evade political contexts.

Key words: authoritarianism, left-wing authoritarianism, right-wing authoritarianism, political attitudes, measurement of authoritarianism, RWA scale, F-scale, Oesterreich scale.

УДК 316.6.

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.2>

Сазонова В.В.

здобувач ступеня доктора філософії факультету соціології Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Цимбал Т.В.

к.соціол.н.,
гостьовий професор факультету глобальних студій
Каліфорнійський університет,
Санта-Барбара, США

Попри те, що дослідження авторитарності¹ було викликане суспільними процесами, що тісно пов'язані з правим екстремізмом, цей концепт розвивали як універсальний інструмент для опису явища, що не обмежується конкретною політичною ідеологією, ба навіть політичною сферою [39, с. 12; 27, с. 9–10]. Орієнтацію на створення універсального концепту можна пояснити сферою наукових інтересів дослідників, які започаткували цей напрям: соціальна психологія зосереджує увагу на індивіді радше ніж на середовищі; саме індивіду відводиться визначальна роль у будь-якій соціальній взаємодії [1, с. 222–224]. Цілковито очевидно, що концепт розвивався б інакше, якби був започаткований, приміром, політологами або соціологами, зокрема з більшим урахування контексту, в якому проявляється авторитарність. Утім, попри спроби концептуалізувати авторитар-

ність, не обмежуючись політичною сферою, емпіричні методики її вимірювання спиралися саме на політичні установки, тобто на ставлення респондентів до ідеологічно забарвлених політичних тверджень [28, с. 278]. У цьому аспекті амбіції творців концепту відверто розходилися із можливостями розроблених ними інструментів його емпіричної фіксації. Таким чином, у науках про суспільство сформувався емпіричний перекик на вивчення авторитарності як політичної установки, причому саме правого ідеологічного спрямування, яка видавалася за авторитарність узагалі. Зараз, через 80 років після появи концепту, пошук у Google Scholar за ключовою фразою «права авторитарність» пропонує близько 20 700 результатів, тоді як за фразу «ліва авторитарність» можна знайти в тринадцять разів менше — 1 560 результатів².

Таким чином, започаткування досліджень авторитарності як реакції на кризу, викликану піднесенням фашизму в міжвоєнній Європі,

¹ Ми використовуємо термін «авторитарність» на позначення установок і поведінки, притаманних індивіду, на противагу терміну «авторитаризм», що позначає тип політичного режиму, за якого надмірна влада зосереджується в руках політичного лідера. В англійській мові відсутнє аналогічне термінологічне розрізнення: обидва явища позначаються терміном «authoritarianism».

² Пошук здійснювався 16.07.2024 року англійською мовою за ключовими словами «right-wing authoritarianism» та «left-wing authoritarianism» відповідно. Представлені результати відображають лише точні збіги.

наклало відбиток на подальший розвиток концепту в кілька різних способів, зокрема:

– індивідуальну авторитарність дослідники сприймали як передумову політичного авторитаризму, сподіваючись за допомогою цього концепту пов'язати феномени суспільного мікро- та макрорівнів [1, с. 222–279];

– авторитарністю позначали *тип особистості, характеристику особистості або поведінку*, але вимірювали її як політико-ідеологічну *установку (attitude)* [28, с. 278];

– авторитарність переважно сприймали як універсальну характеристику свідомості або поведінки індивіда, що проявляється в різних сферах життя, але емпірично вимірювали лише через політико-ідеологічну сферу [28, с. 281];

– подальше емпіричне звуження відбувалося навіть у межах політико-ідеологічної сфери, адже емпіричні індикатори більшості методик вимірювання авторитарності ототожнювали її зі схильністю до крайніх *правих* позицій політичного спектра [12, с. 135–136].

Попри великий науковий доробок з вивчення авторитарності питання про існування авторитарності лівого та правого типу, а також про можливість їх зведення до спільного знаменника залишається відкритим. Дана стаття ставить за мету розглянути основні аргументи щодо розмежування авторитарності на ліву та праву, а також зв'язувати зв'язок найбільш вживаних інструментів вимірювання авторитарності із політико-ідеологічним спектром.

Витоки розмежування лівої та правої авторитарності: F-шкала

Жодна публікація про авторитарність не оминає історичної ретроспективи, тож, з огляду на теоретичний акцент даної статті, нам її також не уникнути.

Першу спробу операціоналізувати авторитарність здійснили автори монографії «Авторитарна особистість», що побачила світ 1950 року [1]. Авторський колектив під керівництвом Теодора Адорно, застосувавши цілий комплекс дослідницьких методів і розробивши кілька нових психометричних інструментів, провів без перебільшення одне із наймасштабніших досліджень, присвячених пошуку причин успіху нацизму в Німеччині. Поняття авторитарної особистості автори розглядали як «зв'язкову ланку між психологічними диспозиціями та політичними уподобаннями», прагнучи за його допомогою поєднати макрорівневе явище (нацистська диктатура) із мікрорівневими процесами (соціалізація в сім'ї) [1]. Прийнято вважати, що для ідентифікації авторитарних особистостей автори розробили свою знамениту F-шкалу. Однак зв'язок між шкалою та цим концептом менш прямий і міцний, ніж можна припустити на основі того, що вони поєднуються в одній монографії. Річ у тім, що F-шкалу було створено за кілька років

до того, як автори остаточно зупинилися на «авторитарній особистості» як центральному понятті своєї книги, тож шкала передувала концепту і не розроблялася спеціально для його вимірювання. Мало того, сама F-шкала також не входила в початкові плани дослідників, а її ідея зародилася на досить пізніх етапах їхнього проекту, за свідченням самих авторів: «На певній стадії дослідження, коли було набуто значного досвіду з A-S- та E-шкалами, поступово сформувався план побудови шкали, яка б вимірювала упередженість, не виказуючи цієї мети і не називаючи прямо конкретних меншин [у запитаннях]» [1, с. 222].

Початкова мета, яку переслідували автори «Авторитарної особистості», полягала у вимірюванні та вивченні упередженості (prejudice), зокрема антисемітизму. Саме для цього вони розробили згадані у цитаті шкали A-S (тобто антисемітизм) та E (етноцентризм), а також шкалу PEC (політико-економічний консерватизм) [1, с. 57–207]. Задоволений коментар Адорно, зроблений на стадії редагування монографії, чітко вказує на її мету: «Після прочитання книги стає зрозуміло, хто такий антисеміт» [42, с. 411]. Однак зі шкалами виникали проблеми: згадки конкретних меншин (євреїв, німців, японців, мексиканців) у запитаннях прив'язували ці шкали до вузького контексту і перешкоджали їх застосуванню на вибірках, що містили представників самих цих національних груп. До того ж, шкала політико-економічного консерватизму не корелювала з двома іншими, що автори пояснювали явним ідеологічним змістом її запитань, тобто списували на методологічні недоліки самої шкали, а не на слабкість зв'язку між антисемітизмом та етноцентризмом, з одного боку, і консерватизмом, з іншого. Тож замість шкали консерватизму було вирішено створити новий набір запитань, який би корелював зі шкалами антисемітизму й етноцентризму та не прив'язувався напряму до поточних політичних, економічних і соціальних справ [1, с. 222].

Лише на цьому етапі автори починають рухатися в напрямку створення більш загального концепту. Зрозумівши з попереднього досвіду, що антисемітизм і етноцентризм — не просто «поверхова думка», а схильність, «джерела якої принаймні частково лежать у глибинах структури особистості», вони починають перебирати можливі варіанти для позначення цього спільного джерела, ставлячи перед новостворюваною шкалою додаткове завдання: вимірювати антидемократичний потенціал особистості [1, с. 223]. Серед варіантів на позначення латентної змінної, яку мала вимірювати нова шкала, були упередженість (prejudice) і антидемократизм, однак остаточний вибір ліг на користь фашизму, від якого й походить її назва [1, с. 224, 279]. Таким

чином, набуває обрисів хід думки авторів F-шкали: прагнучи виміряти загальну упередженість як стійку характеристику особистості (без прив'язки до конкретної групи, проти якої упередженість спрямована), вони вбачають в цій характеристиці антидемократичний потенціал особистості, який, своєю чергою, вважають тотожним фашизму. Фашизм як ознака, вимірювана F-шкалою, конститується як латентне спільне джерело антисемітизму й етноцентризму, яке в глибинах особистості шукали автори монографії.

Немає потреби доводити, що в процесі руху від упередженості до антидемократизму й фашизму відбувалася підміна конструктивів, адже упередженість цілком може суміщатися з демократизмом³, а фашизм — далеко не єдине джерело антидемократичного потенціалу. Однак на хід думок розробників шкали впливав контекст: шкалу розробляли й апробували протягом 1945 року, коли саме фашистська ідеологія сприймалася як головна загроза демократії й асоціювалася із небезпечним рівнем упередженості. За межами контексту Другої світової війни щільність зв'язку між трьома конструктами мала неминуче ослабнути, знижуючи здатність шкали, що вимірює фашизм, передбачати антидемократизм.

Яким же чином авторитарність пов'язується із F-шкалою? Поняття авторитарної особистості, що дало назву монографії, з'явилося на досить пізньому, можливо навіть кінцевому етапі реалізації проекту. Автори планували назвати книгу «Фашистський характер», що відповідало ідеї F-шкали, однак ще 1947 року Адорно висловлював занепокоєння, що в Берклі таку назву не приймуть і замінять на щось більш невинне на кшталт «Характер і упередження». На такі побоювання його наштовхувало те, що всі їхні дослідження було проведено на американському матеріалі, а отже, назва і ключове поняття книги вказували б на наявність фашизму в США, що могло викликати негативну реакцію проти книги в перші повоєнні роки як через свіжий досвід війни з фашизмом, так і через те, що це звучало би як звинувачення в фашизмі з боку дослідників, яким США надали притулок, врятувавши саме від фашизму на їхній батьківщині. Наступного року розглядалася назва «Потенційний фашист», але й далі тривав пошук більш прийнятнього варіанта. Зрештою, щоб уникнути політично некоректного посилання на фашизм, було знайдено компроміс у вигляді назви «Авторитарна особистість», що стала своєрідним «камуфляжем» для книги, присвяченої, як вважали автори, профашистському потенціалу в США [42, с. 411]. Крім «політичної корек-

тності», така назва дозволяла пов'язати монографію із попереднім теоретичним доробком Франкфуртської школи, зокрема колективною монографією «Дослідження авторитету й родини» 1936 року, в якій Макс Горкгаймер і Ерих Фром розробляли поняття «авторитарного характеру» (Autoritäre Charakter) [1, с. 11; 42, с. 411; 38, с. 3–135], та працею «Втеча від свободи» 1941 року, в якій Ерих Фром деталізував це поняття, вважаючи його «структурою особистості, яка становить людську основу фашизму» [19, с. 86].

Політично мотивоване введення поняття «авторитарної особистості» на кінцевому етапі роботи внесло в монографію цілу низку розбіжностей та прогалин, які не були усунуті. Зокрема в праці не дається означення і не пропонується обґрунтування цього поняття попри те, що його виведено в її назву, а F-шкала зберігає назву, що пов'язує її з фашизмом, а не авторитарністю. Останнє можна пояснити тим, що в шкалі авторитарність розділяється на «авторитарну агресію» й «авторитарне підкорення», які виділяються як дві складові змінні конструкту, тобто латентні фактори першого порядку поруч із низкою інших [1, с. 228]. У випадку перейменування F-шкали на шкалу авторитарності дослідники зіткнулися б із парадоксом: авторитарність була одним із компонентів конструкту, що вимірювався шкалою, а отже, якщо цей конструкт назвати авторитарністю, тоді авторитарність ставала б компонентом авторитарності. Оскільки змінювати сам інструмент вимірювання вже не було змоги, їм довелося F-шкалу залишити F-шкалою, а не перейменовувати в A-шкалу.

Сукупність дев'яти змінних (факторів першого порядку), що вимірювалися шкалою, автори попервах називали F-синдромом (F syndrome) [1, с. 228, 246, 261–262, 265]. Примітно, що цей термін фігурує лише на сторінках розділу VII, присвяченого F-шкалі, повністю зникаючи за його межами. Натомість у розділі, присвяченому типології синдромів, йому відповідає «авторитарний синдром» [1, с. 759–762]. Цілком очевидно, що автори, бажаючи уникнути термінологічного розриву, зберегли термін «F-синдром» у розділі, присвяченому F-шкалі, яку не могли перейменувати з вищенаведених міркувань, але змінили термін на «авторитарний синдром» у підсумковому розділі, щоб пов'язати результат дослідження із назвою монографії, навіяної кон'юнктурними міркуваннями, але тим самим відриваючи висновки від застосованого інструмента.

Заглиблення в понятійно-термінологічну політику Франкфуртської школи допомагає зрозуміти причини плутанини і непорозуміння, що виникли в подальших дослідженнях авторитарності. Монографія «Авторитарна особистості»

³ Естеррайх (Oesterreich, 2005: 278) наводить приклади досліджень, у яких не спостерігався зв'язок між упередженістю й авторитарністю.

стість» заклала основи цього розвитку, який відбувся у вигляді поглиблення або критики її положень, зокрема F-шкали [39, с. 13]. З огляду на історичний контекст та авторське обґрунтування, F-шкала призначалася для оцінювання антидемократичного потенціалу, який асоціювався з фашистськими тенденціями, тобто крайньою правою ідеологією. Однак звернення до концепту авторитарної особистості в назві монографії створювало стійке уявлення, що шкала вимірює авторитарність *per se*, незалежно від політичної орієнтації, на що іноді вказували автори. То що ж насправді вимірює F-шкала: авторитарність лише правого штибу (фашизм) чи авторитарність узагалі?

Перелік латентних змінних, що входили до конструкту, вимірюваного шкалою, не вказує на зв'язок із політичними ідеологіями: конвенціоналізм, авторитарна агресія, авторитарне підкорення, антиінтрацепція, стереотипність і забобонність, орієнтація на силу та жорсткість, деструктивність і цинізм, проєктивність, надмірна перейнятість сексуальними питаннями [1, с. 228]. Згідно з задумом авторів, шкала мала уникати будь-якого зв'язку з політикою та будь-якою конкретною ідеологією, але насамперед для того, щоб не насторожувати респондентів. Айзенк у 1954 році підтверджує, що їм це вдалося, адже в його дослідженні високі бали на F-шкалі отримували респонденти як із фашистськими, так і з комуністичними поглядами, що спонукало його відмовитися від назви «F-шкала» і називати її натомість шкалою авторитарності [17, с. 149]. Інші дослідники були більш скептичними: Шилз, здійснивши концептуально-методологічний розбір шкали, зауважує, що між правою і лівою авторитарністю існує значна подібність, що не виключає отримання високих балів на F-шкалі лівими радикалами, однак частина запитань шкали сформульовані таким чином, щоб викликати відгук саме в прибічників правих поглядів [35, с. 34]. Скажімо, в деяких запитаннях підпорядкування родинній, політичній та релігійній владі трактується як прояв авторитарності. Однак ліві авторитарні режими зазвичай відкидали родинну та релігійну владу, натомість вимагаючи підпорядкування ідеологічній, партійній і політичній владі та груповим інтересам. Таким чином, F-шкала до певної міри могла вимірювати ліву авторитарність, але охоплювала лише окремі її аспекти, що збігалися із правою авторитарністю. Натомість вона була заточена вимірювати саме схильність до правої авторитарності. Цим пояснюється те, що в Айзенка комуністи також отримували високі бали на шкалі, але поступалися фашистам.

З цією критикою погоджується Рокіч, зазначаючи, що F-шкалу не можливо вважати

політично нейтральним інструментом, який вимірює «загальну авторитарність» [33, с. 2]. Через те, що зміст деяких запитань шкали пов'язаний із правими цінностями, згідно з висновком дослідника, приблизно третина запитань (8) вимірює праву авторитарність, інша третина (9 запитань) вимірює загальну авторитарність, а решта — «щось посередині між правою і загальною авторитарністю» [33, с. 28]. Загалом, підсумовує Рокіч, «шкала «навантажена» таким чином, що переважно вловлює праву авторитарність. Отже, F-шкала може бути корисною для вимірювання індивідуальних відмінностей в структурі авторитарної особистості *насамперед серед осіб по правий бік від політичного центру*. Вона дедалі більшою мірою втрачає чутливість як інструмент вимірювання, коли увага дослідника зміщується від правої авторитарності до авторитарності на інших ділянках політичного континууму від лівих до правих позицій» [33, с. 28–29]. Результати опитування, проведеного Вілсоном та ін., які засвідчили кореляцію F-шкали з правими упередженнями на рівні 0,70, а з лівими упередженнями на рівні -0,25, підтверджують висновки Рокіча і спонукають до висновку, що її слід розглядати як атитюдну шкалу [41, с. 272, 273], яка відображає не тільки глибокі характеристики особистості, а й соціально-культурні норми [21].

Рей ще різкіший у критиці F-шкали, вказуючи, що вона вимірює навіть не правий авторитаризм, а «старомодний світогляд», притаманний культурі 1920-х років, або навіть «вікторіанські» цінності; і що вона не здатна передбачати авторитарну поведінку, адже фактично вимірює установки (атитюди), а не риси особистості [21; 30; 32; 31 с. 141]. Гартман пов'язує цінності, відносно яких відбувається оцінювання респондентів у F-шкалі, із конкретною історичною епохою, що характеризувалася індустріалізацією, гострими нерівностями в розподілі багатства, постійними війнами, що вимагали мобілізації цивільного населення, та важкою відчуженою працею [20, с. 91].

Отже, F-шкала несла на собі відбиток конкретної історичної епохи та кон'юнктурних міркувань, за яких вона створювалася і оприлюднювалася. Попри амбіції її розробників, ці обставини обмежують її застосовність, валідність і прогностичну цінність. Будучи задуманою як політично нейтральний інструмент для вимірювання рис особистості, вона стала жертвою суспільно-політичного порядку денного, який латентно присутній у її запитаннях і перетворює її на атитюдну шкалу. Установки (атитюди) не впливають на пряму із рис особистості, адже зазнають впливу навчання, нормативного тиску та багатьох інших мінливих зовнішніх чинників. Тож вимірювання сукупності установок щодо актуальних суспільних

питань, навіть сформульованих абстрактно, не відкривало шляху до рис особистості, які були метою авторів шкали. Крім того, перелік суспільно-політичних питань, щодо яких визначалися установки, містив перекис у бік правої ідеології, зводячи F-шкалу із міри авторитарності до інструменту вимірювання схильності до фашизму за конкретних історичних умов у західних демократіях.

Права і ліва авторитарність у концептуалізації Роберта Алтемаєра

Наступна важлива віха в концептуалізації та вимірюванні авторитарності пов'язана з ім'ям Роберта Алтемаєра. Реагуючи на методологічні недоліки F-шкали, цей канадський психолог створює власний інструмент вимірювання, який отримує назву шкали правої авторитарності (RWA scale — від Right-Wing Authoritarianism). Дослідник звужує F-шкалу до трьох вимірів (конвенціоналізм, авторитарна агресія, авторитарне підпорядкування), означуючи праву авторитарність як «коваріацію цих трьох атитюдних кластерів» [4, с. 147–148]. Таким чином, проблему невідповідності F-шкали поставленому перед нею завданню вимірювання авторитарності як такої він розв'язує тим, що звужує застосовність створеного ним інструмента лише феноменом правої авторитарності. При цьому шкала RWA залишається атитюдною шкалою, тобто складається із запитань, у відповідях на які респондент визначає своє ставлення (позицію) щодо конкретних питань суспільного чи особистого життя [28, с. 280]. Психометричні переваги нової шкали (менша кількість запитань, поєднання позитивно і негативно сформульованих запитань, висока надійність, успішна валідація та актуальність стимулів, закладених у запитання) забезпечили їй успіх і домінування в дослідженнях авторитарності на подальші десятиліття. Однак, будучи осучасненою інкарнацією F-шкали, вона не розв'язувала ключових проблем останньої: вимірювала установки (атитюди), а не риси особистості, і була прив'язаною до політичного контексту.

Заявлене Алтемаєром звуження поняття авторитарності до правої авторитарності цілком природно активізувало дискусію щодо місця авторитарності на політичному спектрі, зокрема спроби концептуалізувати та виміряти її на інших його ділянках: «Критика шкали RWA Алтемаєра також породила шкали лівої авторитарності (LWA), багато з яких були побудовані як дзеркальне відображення шкали RWA» [24, с. 2]. Дискусія про праву та ліву авторитарність призводить до повного зміщення фокусу уваги на політичний вимір. Нові інструменти, наприклад, шкала лівої авторитарності Ван Гіла, вимірювали підтримку застосування насильства в боротьбі з політичним істеблішментом (агресія) та готовність

коритися революційним лівим лідерам [40]. Тож роль Алтемаєра у формуванні ландшафту сучасних дискусій про авторитарність важко переоцінити.

Продовжуючи традицію Адорно та ін., Алтемаєр у своїх дослідженнях ставить за мету вивчення феномена авторитарності як комплексного явища, набору певних цінностей, переконань та психологічних характеристик індивідів, які під впливом соціального оточення призводять до некритичного ставлення до влади та підкорення. Називаючи свій концепт правою авторитарністю (right-wing authoritarianism), він розуміє «правий» як «законний», або «провладний»: «Індивід, який жив у країні, котрою довгий час керували комуністи, і який палко підтримує Комуністичну партію, також належить до моїх психологічних правих авторитарників навіть попри те, що він сам заявляє свою належність до політичної лівиці. Отже, правий прибічник авторитаризму не обов'язково дотримується консервативних політичних поглядів. Натомість це людина, яка охоче підкоряється утвердженій у суспільстві владі, накидається заради неї на інших та є дуже конвенційною. Це аспект особистості, а не опис політичної поведінки. Права авторитарність — така сама риса особистості, як сором'язливість, життєрадісність, сварливість чи млявість» [6, с. 9].

Хоч Алтемаєр намагається в такий спосіб стерти відмінності між гіпотетичними лівими та правими авторитарними особистостями, нібито вивчаючи «чисту» авторитарність, звернення до терміна «конвенційний» все ж повертає до політичних правих, які зазвичай відстоюють традиційні цінності (релігійність, традиційна нуклеарна гетерогенна сім'я тощо). Операціоналізація конвенціоналізму в шкалі RWA, навіть у короткій версії на 10 запитань, яка була останньою, запропонованою Алтемаєром за життя, незаперечно вказує на інтерпретацію цього поняття як дотримання правих цінностей [2]. Автор визнає, що зустрічав у процесі своїх досліджень авторитарних особистостей, які дотримувалися лівих поглядів, але їхня кількість украй незначна: «Я впевнений, що тут і там можна зустріти лівих авторитарників, але їх кількість навряд чи достатня, щоб загрожувати демократії в Північній Америці. Проте я знаходив силу-силенну правих авторитарників майже у кожній вибірці, яку набирав у Канаді та Сполучених Штатах за останні три десятиліття» [6, с. 10]. Очікуваний, але суперечливий висновок. По-перше, політичні уподобання самі собою не становлять риси особистості, адже сам автор декларує, що його концепція авторитарності є ширшим поняттям, ніж політичні вподобання. По-друге, зі змісту запитань чітко випливає, що сама шкала вимірює радше прихильність до пра-

ворадикальної ідеології, а не просто до утвердження в суспільстві влади, що вже суперечить теоретичному обґрунтуванню та власне призводить до неможливості ідентифікувати та виявити лівих авторитарних особистостей.

Промовистим індикатором проблем шкали RWA стало її застосування в країнах соціалістичного блоку. Така можливість з'явилася в кінці 1980-х років. В 1989 році Мак-Фарленд та ін. провели опитування в Радянському Союзі (Москва, Таллінн, Іркутськ), орієнтуючись на концептуалізацію правої авторитарності як некритичної прихильності до утвердженої в суспільстві влади. Слідом за Алтемаєром, вони припускали, що якщо в західних країнах комуністи неавторитарні (тобто мають низькі бали на шкалі RWA), то в комуністичних країнах беззастережна віра в комунізм — це компонент авторитарності [23, с. 201]. Відповідно вони внесли зміни в формулювання запитань: Біблію замінили марксизмом-ленінізмом, комунізм — капіталізмом, релігію — соціалізмом [23, с. 205]. Вже сам факт цих заміन демонстрував, наскільки шкала RWA контекстуально залежна і заточена вимірювати авторитарність у країнах із великим суспільним впливом християнства та перебуванням комуністів в глибокій опозиції до чинної влади, що найбільшою мірою характеризувало тогочасні англосаксонські країни. Заміну цих стимулів у запитаннях можна вважати звичайним заходом у процедурі адаптації шкали, однак така заміна вимагає певної *еквівалентності* політичних систем, щоб у них було місце для еквівалентно значущих інститутів: чи дорівнює Біблія в США марксизму-ленінізму в СРСР? Чи є комуністи в США такою ж опозицією, як капіталісти в СРСР? Якщо не є, то чи взагалі існує політичний стимул, що може викликати еквівалентну психологічну реакцію? Досягнути повної еквівалентності практично неможливо, коли йдеться про настільки відмінні політичні системи. Це ставить під сумнів здатність шкал політичних установок, прив'язаних до *конкретного політичного контексту*, слугувати стійким інструментом вимірювання глибинних характеристик індивідів у різних політичних системах. Отримані дослідниками результати здивували їх самих: радянські респонденти виявилися менш авторитарними за респондентів у західних країнах [23, с. 210], що ставило під сумнів теоретичні міркування Алтемаєра про існування лише «правої» (провладної) авторитарності, яку нібито вимірює шкала RWA.

Вочевидь, реагуючи на ці сумніви, Алтемаєр розробляє окрему шкалу лівої авторитарності (LWA), яку максимально формулює як віддзеркалення шкали RWA. Під лівою авторитарністю він розуміє схильність беззастережно підпорядковуватися авторитетам, які виступають

проти утвердженої влади в суспільстві, проявляти агресію щодо такої влади та дотримуватися норм і поглядів, що вимагаються опозиційними авторитетами. Аналіз результатів опитувань, проведених із застосуванням шкали LWA, веде його до висновку про те, що ліва авторитарність не існує [5, с. 216–234]. Цей висновок, зроблений на американській вибірці, зазнав критики, коли інші інструменти вимірювання лівої авторитарності були застосовані в США (наприклад, Conway et al., 2018; Costello et al., 2022) та Європі (наприклад, Van Hiel et al., 2006; Avenda o et al., 2022; De Regt et al., 2011) [10; 12; 40; 8; 14]. Концептуальну плутанину довершують країни з перехідними політичними системами: в колишніх комуністичних країнах права авторитарність, виміряна шкалою RWA, нерідко виступала предиктором підтримки соціалізму, що на той час уже займав опозиційну нішу в політичному житті, та ворожості до капіталізму, що вже утверджувався в цих країнах [25, с. 151]. Використання Алтемаєром ідеологічних понять політичного спектра (правий – лівий) у альтернативному психологічному сенсі (провладна авторитарність називається правою, а противладна називається лівою, навіть якщо при владі ліві політичні сили) нічого, крім плутанини в дискусію про авторитарність не внесло. Його спроба продовжити традицію F-шкали, запозичивши кілька запитань з неї та орієнтуючись на використання політичних установок для вимірювання характеристик особистості, завела дослідження авторитарності у глухий кут. Засадниче припущення про те, що психологічна авторитарність, яку він вивчає, повинна мати політичне забарвлення (провладне або противладне), розбиває концепт на два субконцепти, які міняються місцями залежно від політичної системи, в якій спостерігаються. По суті, данина традиції в операціоналізації (RWA шкала) диктує концептуалізацію авторитарності, змушуючи виділяти дві різні авторитарності, які незрозумілим чином співіснують між собою як характеристики особистості. Зрештою, вона породжує ще одне незручне запитання: як правильно вибрати один із двох підвидів авторитарності для вивчення конкретного суспільства або як поєднати заміри, отримані з обох?

Нілсон влучно підсумовує сукупність проблем, що спіткали дослідження авторитарності в традиції F-шкали: «Мабуть, найфундаментальніша проблема, що викликає всю цю плутанину, полягає в тому, що термін “авторитарність” із самого початку вживався як об'єднаний термін на позначення антидемократичних тенденцій загалом, і як термін, що позначає конкретну підкатегорію антидемократичних нахилів, на яких традиційно зосереджувалися психологічні дослідження.

Теорії і шкали авторитарності розробляли так, щоб схоплювати характеристики, які роблять людей чутливими до *правих* антидемократичних ідеологій. Тому спроби охопити антидемократичні нахили політичної лівиці могли, в кінцевому підсумку, затуманювати, а не прояснювати їх природу» [24, с. 8].

Дослідження як Франкфуртської школи, так і Алтемаєра були зумовлені історичними подіями (успіх нацизму в Європі та Жовтнева криза в Квебеку⁴), під час яких дослідники спостерігали, як авторитарність проявляється серед широких мас населення. Перед ними поставали питання: як це стало можливим та які соціально-психологічні чинники зумовлюють таку поведінку в суспільстві. Дослідники зверталися до різних теоретичних шкіл для пошуку відповіді, однак знайти підтвердження теоретичним наробкам на емпіричному рівні виявилось складним завданням. Нерідко розроблені інструментарії занадто звужували об'єкт пізнання, що призводило до подальшої плутанини та ускладнювало його вимірювання.

Методологічні труднощі вимірювання авторитарності через потрапляння в пастку політичних ідеологій супроводжували цю сферу досліджень із самого початку. Спроби створити політично нейтральні інструментарії, але при цьому зберегти зв'язок із традицією F-шкали не увінчалися успіхом: D-шкала Рокіча (Dogmatism), AA-шкала Рея (Attitude to Authority), ARS-шкала Кона (Authoritarianism-Rebellion Scale), АСТ-шкала Дакіта (Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism), ASC-шкала Данвуді (Aggression-Submission-Conventionalism) в той чи той спосіб намагалися інклюзивно підійти до охоплення всього спектра політичних позицій, однак у кінцевому підсумку всі ці підходи потерпали від прив'язування характеристик особистості до політичної сфери [34; 29; 22; 15; 16].

Одну з останніх спроб адаптувати підхід Алтемаєра до вивчення лівої авторитарності здійснив Костелло [12; 13]. Він чітко окреслює ключові фундаментальні питання, які досі залишається дискусійними у розумінні феномена авторитарності:

- Як окреслити ключові характеристики авторитарності, їхню структуру та взаємозв'язки;
- Чи проявляються ці характеристики по-різному на лівому та правому краях політичного спектра;
- Як і чому ці характеристики організовані та/або взаємопов'язані;
- Як визначити індикатори для психометричної оцінки авторитарних рис [12, с. 136].

Автор наполягає, що авторитарність є соціально-психологічним феноменом, а не політичним конструктом: «...Ліва і права автори-

тарність — це не дзеркальні відображення одне одного; вони радше поділяють ще не з'ясовану сукупність характеристик, які можна вважати психологічним “ядром” авторитарності» [12, с. 139]. Дослідник погоджується із Стенером, що авторитарність як явище є ключовим фактором нетерпимості до інакшості, яке існувало та існує в різні часи та в різних культурах [36]. Відповідно Костелло пропонує методіку вимірювання лівої авторитарності, яка доповнює RWA-шкалу Алтемаєра та демонструє універсальність феномена авторитарності.

Ліву авторитарність він із колегами визначає через тріаду (аналогічно до правої авторитарності Алтемаєра): антиєрархічна агресія, низхідний контроль та антиконвенціоналізм [13, с. 189]. Фактично антиєрархічна агресія — еквівалент того, що прихильники концепції правої авторитарності вимірюють через шкали орієнтації на соціальне домінування; низхідний контроль — аналог авторитарного підкорення; а антиконвенціоналізм — це жорстке заперечення консервативної ідеології (примусове нав'язування антиконсервативних цінностей та переконань задля досягнення ціннісної однорідності в соціальному середовищі). Провівши порівняльне дослідження, автори обґрунтовують схожість авторитарних особистостей на різних позиціях політичного спектра за ключовими індикаторами, які, на їхню думку, і формують ядро авторитарності: прихильність до соціальної одноманітності, упередженість щодо відмінних інших, готовність використовувати групову владу для примусу до еталонної поведінки, когнітивна ригідність, агресія та жорстокість щодо уявних ворогів, надмірна перейнятість ієрархією та моральний абсолютизм [13, с. 163]. Готовність підтримувати політичне насильство — фактично ключовий аспект авторитарності та центр уваги більшості досліджень — згідно з висновками авторів, є атрибутом як правих, так і лівих авторитарних особистостей з однією лиш відмінністю: прихильники лівих ідеологій підтримують противладне насильство, тоді як праві — провладне [12, с. 163].

Розроблена Костелло та ін. шкала долає один із недоліків класичних шкал — спрямованість на вимірювання прихильності до правої ідеології. Однак, продовжуючи традицію RWA, вона не розв'язує проблеми вимірювання авторитарності поза політичним контекстом, адже диференціює авторитарність на праву та ліву, а її запитання містять стимули з конкретного (американського) політичного контексту. Сучасні події демонструють гібридизовані форми авторитарності, як наприклад, путінська Росія, де поширеність лівих політичних поглядів на рівні ціннісних установок перебуває в симбіозі з підтримкою провладного насильства та консерватизмом. Яка з методик найкраще працюватиме в такому соціальному контексті? Як вимірювати авторитарність лівих, які зайняли провладні позиції?

⁴ Пізніша активізація дослідницької та публікаційної діяльності Алтемаєра пов'язана зі зростанням популярності Доналда Трампа в США [3; 7].

Обговорення. Як ми переконалися, головна проблема всіх шкал вимірювання авторитарності, що належать до традиції F-шкали, була успадкована ними від піонерного дослідження Адорно та ін.: амбіція вимірювати рису особистості операціоналізувалася за допомогою запитань про політичні установки, сформульовані в межах конкретного суспільно-політичного контексту. Від цього потерпала не лише валідність інструмента, а й ставилася під сумнів можливість застосовувати його в порівняльних дослідженнях різних політичних систем. У сучасних умовах глобальної диверсифікації політичних систем створення окремого інструмента для вимірювання авторитарності в кожній системі, багато з яких виказують ознаки тяжіння до авторитаризму, суперечить принципам наукового методу. Виходом із глухого кута, в якому опинилися дослідження авторитарності, може бути лише відмова від політико-ідеологічних установок в операціоналізації авторитарності. Це дозволить також позбутися тавтологічності, характерної для багатьох досліджень у дусі F-традиції: коли політичну поведінку й установки намагалися пояснювати авторитарними рисами особистості, які, своєю чергою, вимірювали через політичні установки [28, с. 278, 287]. Таким чином, політичні установки пояснювали політичними установками і валідували за допомогою політичних установок (шкал радикалізму, упередженості, расизму тощо). Щоб уникнути цієї проблеми, макросоціальний контекст має бути усунутий зі змісту запитань, адже позиціонування індивідом себе в макросоціальних питаннях значною мірою формується в процесі навчання під впливом значущих інших, медіа й освіти, а не винятково під впливом рис особистості. Звернення до мікросоціального контексту, тобто до життєсвіту та самосприйняття респондента, дозволить винести за дужки політичні ідеології у вимірюванні індивідуальної авторитарності.

Спробами відмовитися від спадщини F-шкали були D-шкала Рея (Directiveness) та шкала авторитарності Естеррайха [30; 28]. Остання відрізняється від шкал F та RWA тим, що її запитання сформульовані відносно мікросоціального рівня [43, с. 114] у вигляді тверджень щодо поведінки, почуттів, мотивації та уявлень респондента про себе [28, с. 288]. Жодна з них не зажила популярності, зокрема перша через дихотомічність запитань, а остання через те, що походить з-за меж англомовного світу, а її єдина публікація англійською мовою збіглася із завершенням наукової кар'єри автора.

Шкала Естеррайха формувалася протягом 1991–2003 років і застосовувалася для вимірювання авторитарних тенденцій у Німеччині після об'єднання. Вона складається із запитань, що вимірюють: (1) ригідну й негнучку поведінку; (2) страх і відмежування щодо всього нового і незнайомого; (3) конформність і підпорядкування; (4) ворожість і придушену

агресивність. Згідно з повідомленням автора, -надійність повної версії шкали (23 запитання) становила 0,85, а короткої (12 запитань) 0,70 [28, с. 288–290]. Оскільки цей інструмент вимірювання авторитарності повністю нейтральний політично, за його допомогою можна оцінити перекис інших шкал у бік вимірювання авторитарності на окремих ділянках політичного спектра.

Шкала Естеррайха була адаптована й апробована в Україні [43, с. 113–118]. У таблиці 1 наведено інформацію про наш досвід застосування шкал авторитарності в Україні із зазначенням показників надійності (α Кронбаха та ω МакДоналда). Протягом 2017–2024 років ми провели шість опитувань, до кожного з яких включалися щонайменше дві різні шкали, однією з яких обов'язково була шкала авторитарності Естеррайха, а іншою — одна зі шкал, похідних від F-шкали, запитання якої були пов'язані з макрорівнем (політичні установки). Зокрема було використано саму F-шкалу, RWA-шкалу та VSA-шкалу. Остання являє собою скорочену версію АСТ-шкали, розробленої Дакітом на ін. на основі шкали RWA [9; 15].

Всі застосовані шкали продемонстрували достатньо високу надійність: α Кронбаха для шкали Естеррайха становила від 0,70 до 0,80⁵; для F-шкали — від 0,82 до 0,86; для RWA-шкали — від 0,88 до 0,89; для VSA-шкали — від 0,52 до 0,70. Дещо нижчі показники VSA-шкали пояснюються її малим розміром (лише 6 запитань), що неминуче позначається на рівні α -надійності.

Попри високі значення надійності та інших показників якості, шкали, похідні від F-шкали, не корелюють із шкалою Естеррайха. З таблиці 2 бачимо, що з усіх опитувань, проведених в Україні, найвищою кореляції ($r = 0,21$, $p < 0,05$) було досягнуто із RWA-шкалою в опитуванні 2024 року, однак і вона занижка, якщо вважати, що вони обидві вимірюють один конструкт. Привертає увагу, що на німецькій вибірці (опитування 2022 року в м. Констанц) зв'язок між VSA-шкалою та шкалою Естеррайха помітно сильніший (0,39 порівняно з 0,18 в одночасному українському опитуванні). Надійність цих шкал серед німецьких респондентів також вища порівняно з київською вибіркою, однак мікrorівнева шкала Естеррайха демонструє більшу стійкість до зміни національного контексту (α Кронбаха становить 0,70 в Києві і 0,80 в Констанці) порівняно з макрорівневою VSA-шкалою (α Кронбаха становить 0,52 в Києві і 0,70 в Констанці).

Таким чином, наведені емпіричні результати промовисто свідчать про слабкий зв'язок між шкалами, що вимірюють авторитарність через політичні установки, з одного боку, та шкалою

⁵ Тут не враховано опитування в Мелітополі та Кропивницькому, яке, втім, представлено в таблиці 1. У цьому опитуванні Кронбаха для шкали Естеррайха становила 0,50, що випадає із загальної тенденції. Якість заповнення анкет респондентами в цьому опитуванні викликає в нас сумніви.

Естеррайха, яка вимірює її через життєві уподобання індивіда, з іншого. Крім того, шкала Естеррайха передбачувано демонструє вищу стійкість за показником надійності при зміні національного контексту, що узгоджується із нашим попереднім теоретичним висновком про прив'язаність політико-атитюдних шкал авторитарності до політичної системи, щодо якої сформульовано її запитання. Для дискусії про ліву й праву авторитарність це означає, що найбільш поширені шкали, похідні від F-шкали, лише частково вимірюють авторитарність і лише на тій частині політичного спектра, стимули з якого (зазвичай латентно) інтегровані в запитання анкети. Помилково вважати, що такі шкали вимірюють універсальну, або чисту авторитарність.

Висновки

Відповідаючи на запитання поставлене на початку цієї статті — де на континуумі від лівої до правої ідеології розташовується феномен авторитарності, — можна констатувати, що авторитарність як феномен, який відображає схильність до підкорення перед сильними, до домінування над слабкими, агресивність та ригідність, лежить за межами системи лівих

та правих ідеологій. Попри те, що історично дослідників цікавили прояви цього явища у політичній площині, вимірювання авторитарності має здійснюватися за межами політичних ідеологій. З перших спроб дослідження авторитарності її визначали, як сукупність рис особистості; однак через розкритий у цій статті збіг обставин фокус уваги фактично змістився та тривалий час залишався на вивченні авторитарності як прихильності до праворадикальної ідеології, тобто як політичної установки. Поступово цей підхід зазнавав теоретичної, методологічної та емпіричної критики. І хоча зараз залишаються прихильники такого бачення, авторитарність у XXI столітті неможливо ототожнювати із дотриманням праворадикальних поглядів. Численні дослідження та розроблені методики продемонстрували, що вона також існує серед прихильників лівої ідеології. Загалом ядро ознак авторитарності залишалось незмінним у дослідженнях, присвячених послідовникам як лівих, так і правих поглядів, однак наявні інструменти вимірювання здебільшого характеризувалися кардинально різною чутливістю до різних позицій на політичному спектрі.

Таблиця 1

Надійність шкал авторитарності за результатами опитувань

Шкала	Референтний рівень у запитаннях	Опитування	Склад вибірки	Розмір вибірки	Надійність (α Кронбаха)	Надійність (ω МакДоналда)
Естеррайх	мікро	2017–2018, Мелітополь-Кропивницький	працівники підприємств	284	0,50	0,49
F-шкала	макро	2017–2018, Мелітополь-Кропивницький	працівники підприємств	250	0,82	0,82
Естеррайх	мікро	2017, Київ	студенти	150	0,73	0,72
F-шкала	макро	2017, Київ	студенти	150	0,86	0,86
Естеррайх	мікро	2022, Київ	студенти	1169	0,70	0,70
VSA	макро	2022, Київ	студенти	1120	0,52	0,50
Естеррайх	мікро	2022, Констанц	студенти	918	0,80	0,80
VSA	макро	2022, Констанц	студенти	900	0,70	0,71
Естеррайх	мікро	2023, Київ	студенти	108	0,73	0,73
RWA	макро	2023, Київ	студенти	106	0,89	0,89
Естеррайх	мікро	2024, Київ	студенти	104	0,74	0,72
RWA	макро	2024, Київ	студенти	104	0,88	0,89

Таблиця 2

Кореляції між шкалами авторитарності

Шкали	Опитування	Кореляція	Значущість	Вибірка
F, Естеррайх	2017–2018, Меліт.-Кропивн.	r = 0,02*	p > 0,05	116
F, Естеррайх	2017, Київ	r = 0,002	p > 0,05	150
VSA, Естеррайх	2022, Київ	r = 0,18**	p < 0,01	1126
VSA, Естеррайх	2022, Констанц	r = 0,39**	p < 0,01	931
RWA, Естеррайх	2023, Київ	r = 0,14	p > 0,05	107
RWA, Естеррайх	2024, Київ	r = 0,21**	p < 0,05	104

ЛІТЕРАТУРА:

1. Adorno T., Frenkel-Brunswick E., Levinson D., Sanford N., Aron B., Morrow W., Levinson M. *The Authoritarian Personality*. Norton, New York. 1969.
2. Altemeyer R. *A Shorter Version of the RWA Scale*. 2022. Електронний ресурс: <https://theauthoritarians.org/a-shorter-version-of-the-rwa-scale/>
3. Altemeyer R., Dean J. *Donald Trump and Authoritarian Followers*. Melville House. 2020.
4. Altemeyer R. *Right-Wing Authoritarianism*. Winnipeg: University of Manitoba Press. 1981.
5. Altemeyer R. *The Authoritarian Spectre*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1996.
6. Altemeyer R. *The Authoritarians*. Winnipeg: University of Manitoba Press, 2006.
7. Altemeyer R. *Why Do Trump's Supporters Stand by Him, No Matter What?* 2018. Електронний ресурс: <https://theauthoritarians.org/48-2/>
8. Avendaño D., Fasce, A., Costello T., Adrián-Ventura J. Spanish Adaptation of the Left-Wing Authoritarianism Index. *Journal of Personality Assessment*. 2022. Vol. 104(5). P. 692–699.
9. Bizumic B., Duckitt, J. Investigating right wing authoritarianism with a very short authoritarianism scale. *Journal of Social and Political Psychology*. 2018. Vol. 6(1). P. 129–150.
10. Conway III, L.G., Houck, S.C., Gornick, L.J., Repke, M.A. Finding the Loch Ness monster: Left-wing authoritarianism in the United States. *Political Psychology*. 2018. Vol. 39. P. 1049–1067.
11. Conway, L.G., McFarland, J.D., Costello, T.H., Lilienfeld, S.O. The curious case of left-wing authoritarianism: When authoritarian persons meet anti-authoritarian norms. *Journal of Theoretical Social Psychology*. 2021. Vol. 5(4). P. 423–442.
12. Costello, T.H., Bowes, S.M., Stevens, S.T., Waldman, I.D., Tasimi, A., Lilienfeld, S.O. Clarifying the structure and nature of left-wing authoritarianism. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2022. Vol. 122(1). P. 135–170.
13. Costello T.H., Patrick C.J. Development and Initial Validation of Two Brief Measures of Left-Wing Authoritarianism: A Machine Learning Approach. *Journal of Personality Assessment*. 2023. Vol. 105(2). P. 187–202.
14. De Regt S., Mortelmans D., Smits, T. Left-wing authoritarianism is not a myth, but a worrisome reality. Evidence from 13 Eastern European countries. *Communist and Post-Communist Studies*. 2011. Vol. 44(4). Pp. 299–308.
15. Duckitt J., Bizumic B., Krauss S.W., Heled E. A Tripartite Approach to Right-Wing Authoritarianism: The Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism Model: Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism. *Political Psychology*. 2010. Vol. 31(5). P. 685–715.
16. Dunwoody P.T., Funke F. The Aggression-Submission-Conventionalism Scale: Testing a new three-factor measure of authoritarianism. *Journal of Social and Political Psychology*. 2016. Vol. 4(2). P. 571–600.
17. Eysenck H.J. *The Psychology of Politics*. London: Routledge & Kegan Paul. 1963.
18. Eysenck H.J. Left-wing authoritarianism: Myth or reality? *Political Psychology*. 1981. Vol. 3(1/2). P. 234–238.
19. Fromm E. *Escape from freedom*. New York: Avon Books. 1969.
20. Hartmann P. A perspective on the study of social attitudes. *European Journal of Social Psychology*. 1977. Vol. 7(1). P. 85–96
21. Gul F.A., Ray J. Pitfalls in using the F-scale to measure authoritarianism in accounting research. *Behavioural Research*. 1989. Vol 1. P. 182–192.
22. Kohn P.M. The Authoritarianism-Rebellion Scale: A balanced F Scale with left-wing reversals. *Sociometry*. 1972. Vol. 35(1). P. 176–189.
23. McFarland S., Ageyev V., Abalakina M. The authoritarian personality in the United States and the former Soviet Union: Comparative studies, in: Stone, W.F., Lederer, G., Christie, R. *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*. Springer New York. 1993. P. 199–225.
24. Nilsson A. Antidemocratic tendencies on the left, the right, and beyond: A critical review of the theory and measurement of left-wing authoritarianism. *Political Psychology*. 2024. P. 1–16.
25. Nilsson A., Jost, J.T. The authoritarian-conservatism nexus. *Current Opinion in Behavioral Sciences*. 2020. Vol. 34. P. 148–154.
26. Oesterreich D. Ein Neues Mass Zur Messung Autoritarar Charaktermerkmale. *Zeitschrift fur Sozialpsychologie*. 1998. Vol. 29. P. 56–64.
27. Oesterreich D. *Flucht in die Sicherheit: zur Theorie des Autoritarismus und der autoritären Reaktion*. 1996.
28. Oesterreich D. Flight into security: a new approach and measure of the authoritarian personality. *Political Psychology*. 2005. Vol. 2. Pp. 275–297.
29. Ray J. An «attitude to authority» scale. *Australian Psychologist*. 1971. Vol. 6(1). P. 31–50.
30. Ray J. Do authoritarians hold authoritarian attitudes? *Human Relations*, 1996. Vol. 29(4). P. 307–325.
31. Ray J. Half of all authoritarians are left wing: A reply to Eysenck and Stone. *Political Psychology*. 1983. Vol. 4(1). P. 139.
32. Ray J. The Old-Fashioned Personality. *Human Relations*. 1990. Vol. 43(10). P. 997–1013.
33. Rokeach M. Political and religious dogmatism: An alternative to the authoritarian personality. *Psychological Monographs: General and Applied*, 1956. Vol. 70(18). P. 1–43.
34. Rokeach M. *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*. Basic books. 1960.
35. Shils E.A. Authoritarianism: «Right» and «Left», in: Christie and Jahoda. M.: *Studies in the Scope and Method of «The Authoritarian Personality»*. Glencoe. 1954. P. 24–49.
36. Stenner K. *The Authoritarian Dynamic*. Cambridge University Press. 2005.
37. Stenner K. Three kinds of «conservatism». 2009. *Psychological Inquiry*. Vol. 20. P. 142–159.
38. *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*. Alcan, Paris. 1936.
39. Tsybmal T., Sazonova V. Conceptualizing and measuring authoritarianism: contributions of Adorno, Altemeyer, Duckitt, and Ray from the present-day perspective. *Habitus*. 2023. Vol. 47. Pp. 11–16.
40. Van Hiel A., Duriez B., Kossowska M. The presence of left-wing authoritarianism in Western Europe and its relationship with conservative ideology. *Political Psychology*. 2006. Vol 27(5). P. 769–793.
41. Wilson W., Dennis, L., Wadsworth, A.P. «Authoritarianism» of the left and the right. *Bulletin of the Psychonomic Society*. 1976. Vol. 7(3). P. 271–274.
42. Wiggershaus R. *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. Cambridge, MA.: MIT Press. 1994. Pp. 787.
43. Сазонова В. Шкали авторитарності як інструмент вивчення українського суспільства. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2018 № 2(37). С. 107–119.